

יצחק כרם

הרב רפאל משה אלבאז ושירתו

מאיר נזרי, שירת הרמ"א – הרב רפאל משה אלבאז – מאדריכלי השירה העברית במרוקו – קובצי הפיוטים 'שיר חדש' ו'קול בוכים' ערוכים מנוקדים ומפורשים בליווי מקורות ומבוא מקיף, המרכז לשונות היהודים וספרויותיהם, האוניברסיטה העברית ירושלים והמרכז להגות בחינוך היהודי שעל יד מכללת ליפשיץ, ירושלים תשע"ג.

ספר זה מאת ד"ר מאיר נזרי הוא ניתוח מעמיק ומיון יסודי ומגוון של פיוטי הרמ"א, הרב רפאל משה אלבאז (1823–1896) מהעיר צפרו שבמרוקו. הרמ"א היה משורר, תלמיד חכם ואב בית דין בעירו. עבודה זו מהדירה קורפוס של שירה

מים מדלן, 25–26 (למדין מן ההגדות), תשע"ד-תשע"ה

עברית וערבית-יהודית מאת אחד מגדולי הפייטנים של יהודי מרוקו, בהמשך למהדורתו של פרופ' אפרים חזן לשירת רבי דוד חסין (המאה הי"ח) (חזן ואלבאז, 1999).

ד"ר נזרי ממשיך את דרכם של חוקרי הפיוט פרופ' אהרון מירסקי ז"ל ופרופ' אפרים חזן שהנחו אותו בעבודות שהגיש במסגרת לימודיו לתואר שני ולתואר שלישי באוניברסיטת בר-אילן, ומייסד בעצמו דור חדש של מחקר על פיוטים ושירת קודש בעברית ובערבית-יהודית. ד"ר נזרי מקדם את תודעת הסוגה של שירה עממית במרוקו שמכונה "מלחון" או "הקצידה הערבית במרוקו" ומראה כיצד הקצידה העברית נשענת עליה בפרוודיה דומה: במבנה הכללי, בתבנית הסטרופית, במשקל ובנורמות החריזה. נזרי מנתח את שיריו של הרמ"א מבחינה פרוודית, אלגורית ותמטית. נוסף לניתוח הפואטי נזרי חושף נדבך תרבותי עשיר של יהדות מרוקו מעבר לתפילות הסידור, ומצביע על תרבות ספרותית ומוסיקלית מפותחת, שורשית ומלומדת.

שירי הרמ"א משקפים תרבות יהודית עברית וערבית-יהודית יוצרת ונפוצה. הרמ"א ממשיך של מסורת תרבותית יהודית ענפה מהשירה העברית בספרד של ימי הביניים עד רבי ישראל נג'ארה בצפת ועד סוף המאה הי"ט. יותר מדור אחד לאחר פטירת הרמ"א (תרנ"ו-1896) יצאו לאור שני הקבצים של שיריו בשם "שיר חדש" ו"קול בוכים" בכריכה אחת בשנת תרצ"ח בירושלים.

נוסף לפיוטים ולקינות חיבר הרמ"א איגרות מליציות בשם "עט דודים" (עדיין בכתב יד). ראוי לציון שהרמ"א כתב שירי מוסר ותוכחה בערבית-יהודית ובלחנים עממיים עבור העם והיה מחובר לשכבות העם, יהודים וערבים כאחד. הרמ"א שלח דו"ח על מצב הקהילה היהודית להנהלת חברת כ"ח בפריז, ובזמן בצורת פנו אליו גדולי המוסלמים לתפילות גשם, וצהלו כשירד גשם זמן קצר לאחר מכן ופיצו אותו בחלק מיבולם. כאיש תורה חיבר חיבורים תורניים בתחום הפסיקה ההלכתית, התלמוד, הפרשנות והקבלה.

ד"ר נזרי סקר בחיבורו את גדולי הפיוט בצפון אפריקה וסיכם את המשוררים הגדולים במרוקו מאז גירוש ספרד. הוא שיבץ את יצירות הרמ"א השייכות לתקופה העלאוית במרוקו, שלמרות סבל יהודי מרוקו בתקופה זו הייתה בה פריחה רוחנית. נזרי הראה שהרמ"א הוא המשורר היחידי המתחרה ביצירות עבריות מתקופת תור הזהב בספרד בנוסח המקאמות של ר' יהודה אלחריזי, אף משדרג אותן במעלה גדולה מן המקור. אמנם נזרי לא אמר בפירוש, אך הסיבה נרמזת מספר פעמים בספר – היותו "Renaissance Man" בעל השכלה עשירה ומגוונת.

נוסף להערכה להשכלה והיכולת לספוג עקרונות חיוביים ועמוקים מן המודרנה, הוא הגיע לרמה ספרותית ומחשבתית מתקדמת מאוד. הספר של נזרי קשה לעיון כי הקורא זקוק להבנה גדולה בהתפתחות השירה העברית והערבית כאחת, אך חשיבותו בכך שזיהה את גדולתו של הרמ"א וקודמיו. מעטים היו אחריו שהניחו יסודות של תרבות יהודית מרוקאית ויהודית-ערבית עשירה שנשכחה וראויה לטיפוח והפצה.

הרמ"א העריך את השכל ואת החכמה הכללית וראה בה אבן יסוד להבנת התורה. עדות לכך הוא ספרו "באר שבע" על שבע חכמות שנוסף ללימוד הרמ"א מעודד גם את הוראתן הנחוצה כדי לקרב את הגאולה. הוא האמין שצריך ללמד היסטוריה של עם ישראל בכל תקופה הן לחיזוק האמונה בהשגחה הן לאתחלת דגאולה. ספרו "כסא המלכים" שנכתב בשנת תרמ"ד (1884) הוא ספר היסטורי הסוקר את סדר המלוכות מבריאת העולם ועד זמנו. לפי הרמ"א, הוראת היסטוריה נחוצה גם כדי להשלים את דברי הימים שבתנ"ך ולתת השכלה כללית ללומד. לכן הוא תמך בכניסת "חברת כל ישראל חברים" למרוקו ובלמוד צרפתית. הוא לא ראה בכי"ח גורם שהאיץ התבוללות או גרם לסטיות בלימוד תורה.

הרמ"א השתמש בפיוט ככלי להעברת מסרים ולחגוג אירועים דתיים. הוא כתב פיוטים לכבוד התורה, לסיום מסכת, לחתונות וגם ככלי הוראה. במאמר אחר שכתב נזרי הוא ציין ש"כמה מפיוטיו הם דגם להוראה משלבת של ענפי היהדות: מקרא, מדרש, תלמוד, הלכה וקבלה, כמו עיצוב הססגונית של אליהו הנביא: בדמות של אליהו המקראי, המדרשי, התלמודי, הקבלי, אליהו המתגלה בברית ובחלום ואליהו כמבשר הגאולה. פיוטים אחרים הם ריכוז של מקורות לבניית סוגיה תלמודית מסכמת, כמו פיוטי הוויכוח ובכללן מעמד האיש והאישה".¹

בליבון הנושא "המחלוקת בין האיש והאשה", נזרי מראה את גדולתו של הרמ"א כאיש תורני הבקי במקורות היהדות וגם שולט היטב בעברית. באימוץ המודרנה הוא קידם את השירה והראה את גדולתו הספרותית וההגותית. לפי נזרי, הרמ"א הלך הרבה מעבר לאלחריזי, מיתן את המתחים והגידופים ההדדיים בין שני המינים, והודות להשפעת אסכולת ה"מלחון" הערבי-מרוקאי הוא העשיר

¹ על כך ראו נזרי, תש"ע-תשע"ג, עמ' 265-266.

את השירה העברית נוסח ימי הביניים וקידם אותה. בשיר "קול ענות הגבורה" הרמ"א יוצר שוויון בין האיש לבין האישה. בבית ד כתוב:

כל השרוי בלא אשה / שרוי בלא טובה וברכה
בלא תורה בלא עצה / בלא אימה חשכה.

במקאמה ה-41 לרבי אלחריזי, "המחלוקת בין האיש והאשה", יש דוגמאות רבות של גינויים של האיש כלפי האישה ולהפך. אמר הזקן: אם האשה יסוד האיש / הוא יסוד מחפיר ומבאיש", "נבואה של נשים / היא לרוב עוונות האנשים", או "תאוות האיש לאשה היא תאוה רעה / תאוות החולה לבשר וצורך השעה... כי התאוה תמשכנו / וכן האשה סבה לנזק האיש. אמרה האשה (לאיש): הלא תבוש כסיל ובער / כי פִּיךְ עלי תפער / וכולך מלא חלאה / ומקור הצואה / ושורש הטומאה..."

אמנם הרמ"א מנה גם חסרונות באישה, אך לא רבים. הוא הכניס שלווה, הדדיות והרמוניה. מכיוון שהרמ"א שאל הרבה אמרות מחז"ל וניזון במחשבה מגמרא וממקורות הלכתיים קלסיים, הוא גם שמר על דוגמאות של התנצחות בין המינים, אך כמלומד השואב מקורות ורעיונות מהמודרנה, יצר בפיוט שוויון בין האיש לבין האישה.

בניגוד לאלחריזי שהאמין שהאישה גורמת נזק ומריבות או שהאישה היא טרחה כלכלית על האיש, בפיוט של הרמ"א יש דוגמאות חיוביות של היחס למין השני ולקשר ביניהם:

אשת חיל עטרת בעלה נתעטר בה נודע בשערים
מספר ימיו כפליים על רעיו יתימר

וכן:

חנון יבנה בית מקדשי / יקבץ כל ישראל לתוכו
אנשים והני נשי / יחד איש ואשה שזכו
יעלני לנוה קדשי / אמרתי אעלה בתמר

בהשוואה למקאמה של אלחריזי אצל הרמ"א יש חלוקה בין חסרונות האישה ונזקיה, יתרונות האישה וחסרונות האיש. אמנם לא מצאנו אצלו יתרונות לאיש. המחבר הסביר שבמקאמה רוב הטיעונים הם הכפשות שאינם נשענים על מקורות מקראיים או תלמודיים, כמו הסתרת הנשים בבתיהם, תכלית בריאת האישה רק

לשירות הגבר ולהיות לו שפחה ועוד. במקאמה יש שבחים לאיש – הנביאים הם גברים, בזכות האיש נבראה, האישה ועבודת ה' היא מנת חלקם של גברים בלבד. בקצידה של הרמ"א מצא לכך נזרי 25 טיעונים הנשענים על מקורות מקראיים ותלמודיים. בין חסרונות האישה ונזקיה נמנו רעיונות כמו נטיית האישה לפטפט, האישה כגורמת למיתה בעולם, האישה המרה יותר מן המוות, סרחון האשה וההילכדות בה, ריבוי דברים עם האישה הגורם לחטא. מאידך גיסא, יתרונות האישה הם אלה: גאולת ישראל ממצרים בזכות הנשים, אשת חיל מאריכה ימיו של האיש, דין סורר ומורה אינו נוהג בבת, גם מן הנשים עמדו נביאות לישראל, האישה היא מקור הטובה, הברכה, התורה, העצה והשמחה, וזרע האיש מבורך בזכות האישה. חסרונות האיש הם אי יכולת האיש לתבוע אישה במקרה של מוות שנגרם על ידה, דין סורר ומורה הנוהג רק בבן ולא בבת, מציאות האיש ללא אישה בעברה ועוד.

רואים אפוא שהקצידה של הרמ"א עשירה ומגוונת בטיעונים יותר מאשר המקאמה של אלחריזי; לעומת הצליפות וההתנצחויות אצל אלחריזי, אצל הרמ"א שתי הדמויות הן במעמד שווה; המקאמה לאלחריזי מתאפיינת במגמתה נגד האישה מתחילתה עד סופה, בקצידה של הרמ"א לא ניכרת מגמה זו, והרמ"א הדגיש אחדות ושוויון ביניהם. לפי פירושו של נזרי למאמר "יחד איש ואשה זכו" (סוטה יז, ע"א), "שניהם יזכו לגאולה באותה מידה לשניהם חלק שווה בגאולה והיא הפתרון לויכוח והיא תשים קץ לגלות ולויכוח".

הכללת הקצידה על הוויכוח בין האיש לאישה לרמ"א במערכת הפיוטים ששרו בצפרו בסעודות הכלולות היא סימן של הערצה לרב בקהילה, להשפעתו ולגדולתו. השיר משמש מעין נספח פיוטי לכתובה, והיה מכוון לחשבון נפש עבור החתן והכלה. למעשה, הרמ"א בישר מסרים של המהפכה הצרפתית – חירות, אחווה ושוויון. אמנם הדבר הוזכר בספר, אך לא נותח כתופעה חריגה בהגות רבנית של זמנו ובכלל.

שימוש במלחון הערבי המוגרבי, ובייחוד בלחניו, אפשר לרמ"א לכתוב בעברית טורים ארוכים יותר בבית השיר, דבר שפיתח את השירה ואת הרעיונות. בשיר "קול ענות" הטור הראשון הוא בן 19 הברות והשני בן 13 הברות, ותבנית זו חוזרת על עצמה. המבנה הזה אפשר שירים ארוכים ומפותחים יותר. באותו סגנון שרבי ישראל נג'ארה השתמש בלחנים תורכיים פופולריים, שאל הרמ"א לחנים ערביים פופולריים של מרוקו, והם היו מקור להשראה לשירתו.

במסגרת זו נסתפק בהשוואה שעשינו בין השיר העוסק בוויכוח בין האיש והאישה (שיר ג) למקאמה ה-41 לאלחריזי. כאמור, אלחריזי השתלח בדמות

האישה והעלה את מעמדו של האיש; הרמ"א הכניס טיעונים מחז"ל שעניינם מעלות וחסרונות של האיש והאשה והציגם כשווים. נזרי לא שם לב שהדבר הוא דוגמה אפשרית לפמיניזם אורתודוקסי של היום ואתגר לפוסקי הלכה ספרדים ואשכנזים כאחד. בניגוד לכתובה של היום שעניינה קניין, שהחתן קונה את הכלה והיא רכשו, הרמ"א, איש הלכה ומשורר דתי דגול, משנה את מבטנו על הקשר בין האישה לבעלה, או ה"איש שלה", במינוח מודרני בעברית. המחבר התמקד במבנה השיר ובטיעונים שהביא מן המקורות ההלכתיים במטרה ליצור מעמד שוויוני לאישה. המחבר לא העטיר על הרמ"א מילות הפלגה ביחס לאלה שקדמו לו, אך גם לא נתן בו תיאורים פחותים מהם. הוא הראה את גדולתו של הרמ"א בשירה, ביצירה, בתחכום, במליצה ובהומור גם בהשוואה למקאמות של אלחריזי.

ראויה לציון הכללת שירי תוכחה ומוסר של הרמ"א בספר זה. שירים כמו "תהי אונך קשבת" או "קח ידי עצה טובה" מהווים מסרים חשובים לסובלנות ולטוהרה. לציבור החוקרים ולקהל הכללי הרמ"א הוא דוגמה למי שמוסר את לקחו באמצעות השיר ולא דרך ספר הקודש המסורתי.

ספר מסוג זה שופך אור על השפעת תרבות הערבית של המזרח על התפתחות השפה העברית ושירתה ומכאן חשיבותו. ד"ר נזרי ראוי אפוא להערכה על עבודתו המדוקדקת בפירוש של שירי הרמ"א, על המבוא המקיף שכתב ועל הצגת דמות זו לציבור שמעוניין לדעת על התפתחות מורשת השירה במרוקו בפרט ועל המורשת הספרדית בכלל.

מקורות

חזן, א', אלבאז, ד' (עורכים) (1999) *ספר תהלה לדוד: קובץ שירתו של רבי דוד בן חסין פייטנה של יהדות מרוקו*. לד: הוצאת אורות יהדות המגרב.

נזרי, מ' (תש"ע–תשע"ג). משנתו ההגותית והחינוכית של הרב רפאל משה אלבאז. *הגות*, י, עמ' 249–272.